

НОВІТНІЙ СИНТАКСИС В АСПЕКТІ
ПРЕДИКАТНО-АРГУМЕНТНОЇ ТЕОРІЇ

Статтю присвячено розгляду основних термінів предикатно-аргументної теорії синтаксису; з'ясовано співвідношення предикатів семантичного та вербального рівнів речення.

Ключові слова: ситуація, пропозиція, предикат, валентність, актант.

В статье рассмотрены основные термины предикатно-аргументной теории синтаксиса; установлены соотношения предикатов семантического и вербального уровней предложения.

Мова як система різнопланових одиниць має ієрархічно організовану структуру. До її найнижчого рівня — фонетичної системи з чітко визначеною кількістю одиниць — належать звуки, за допомогою яких утворюються мовні знаки. Семантична система складається з лексем — приблизно обраховуваного числа одиниць, що мають форму і зміст. Синтаксична ж система має інший характер — вона організовує сукупність понять про засоби зв'язку між словами, про типи зв'язку в словосполученнях і реченнях, про синтаксичні функції слів у реченні, про типи речень тощо.

Синтаксис у сучасному мовознавстві дедалі більше мовознавців розглядають у поєднанні з морфологією (морфосинтаксис), бо зв'язки оформлюються значною мірою в словах, класифікованих морфологією на частини мови з притаманними їм граматичними значеннями, тобто за принципами категорійного мислення певної мовної спільноти. Результати сприйняття світу та

предметно-пізнавальної діяльності людини накопичуються в нашій свідомості та утворюють систему універсальних даних, зміст яких пов'язаний із спільними для всього людства побутово-виробничими й суспільними процесами, ментальними проявами, наукою, культурою. Сприйняття мови в сенсі ментального феномена спонукає сучасних лінгвістів шукати нові шляхи її вивчення. Зокрема, проблема дослідження семантики синтаксису виникла як потреба у підвищенні ефективності комунікативних процесів, які завдяки світовій інтеграції та глобалізації, високим технічним можливостям набувають великого значення для носіїв різних мов.

Саме тому новітній синтаксис (орієнтовно 40 років) не обмежується граматикою мови та її формальними проявами, а вивчає фундаментальні мовні та позамовні закони, правила зв'язного мовлення. Мова як об'єкт наукового дослідження не може бути теоретично розкрита та визначена лише в межах лінгвістики, необхідно вийти на метарівень — у сферу філософії лінгвістики [3, с.23].

Метою запропонованої статті є представлення предикатно-аргументної теорії синтаксису, її теоретичних положень, спроба ознайомити викладачів середньої школи із сучасним станом лінгвістичної думки.

Відповідно до мети сформульовано таке **завдання**: дати визначення фундаментальних понять предикатно-аргументної теорії синтаксису, що ґрунтуються на наукових концепціях вітчизняної та зарубіжних лінгвістичних шкіл.

Виклад основного матеріалу. Для сучасної синтаксичної теорії характерне системне вивчення речення, що передбачає його розмежування на взаємопов'язані й взаємозумовлені структурні

рівні: за критеріями змісту (“семантична структура”, “глибинна структура”), за вербальною актуалізацією (“поверхнева структура”, “синтаксична структура”). Одним із шляхів дослідження цих рівнів є трактування речення з позицій предикатно-аргументної теорії синтаксису, що оперує такими термінами, як “ситуація”, “пропозиція”, “предикат”, “актант”, “валентність”, пов’язаними з логікою мислення. Поштовхом до появи цієї теорії стали праці Л.Теньєра [5; 6].

Поняття “ситуація” відображає універсальні структури (концепти), які вироблено й зафіксовано мовою для відображення сукупності однотипних відношень між об’єктами навколишнього світу. Такі універсальні структури дають змогу, з одного боку, впорядкувати певну сукупність фактів у логіко-мисленнєві комплекси, а з іншого – за їхньою схемою будувати граматичні конструкції. Наприклад, динамічна ситуація посесивної семантики з трьома субстантивами: суб’єкт — предикат — об’єкт — адресат, своє абстрактно-узагальнене значення реалізує в конкретиці речень: *Батько подарував синові годинник; Президент вручив нагороду спортсменам; Брат віддав борг сестрі.*

Типову ситуацію спричинення суб’єктом локативних відношень між двома предметними сутностями суб’єкт + предикат + об’єкт (локалізований) + об’єкт (який локалізує) репрезентують речення, які охоплюють найрізноманітніші конкретні ситуації цієї семантики: *Студент поклав книжку на стіл; Столяр забив гвіздок у дошку; Хлопчик зірвав яблуко з дерева; Орися.. втикала в землю маленькі гілочки (З.Тулуб); Іван підбіг, приклав портрет до стіни.. (М.Коцюбинський); Бульдозери вже вигризують з підґрунтя жовту правічну глину і сунуть її нагору, на вали*

(О.Гончар); *Жінку поховав, дочку пан украв та завіз у Польщу* (Панас Мирний).

Найчисленніший підклас вербальних конструкцій систематизовано ситуацією **суб`єкт + предикат (спричинити якість) + об`єкт**, у якій об`єкт зазнає різних змін унаслідок дій суб`єкта: набуття певних структурних якостей (*побілити, розм`якшити, зварити*); зміни форми (*зігнути, скрутити*); зміни розмірів, об`єму (*збільшити, вкоротити*); фізіологічних змін (*поранити, покалічити*); суспільних (*реорганізувати, навчити*); функціонально-виробничих (*запрягати, обміряти, зважити, обмундирувати, телефонізувати*) тощо.

Типові ситуації як універсальні структури уможливають висловлення кількісно обмеженої сукупності глобальних мовних значень безкінечною множиною повідомлень, які продукує мовець. Як зазначає В.Г.Гак, людина не може самостійно й оригінально осмислювати всі ситуації, що трапляються в її житті. Мовлення завдяки своєму соціальному характеру набуває стереотипів, які визначають одноманітний спосіб членування реального світу. Стереотипи значно полегшують процес спілкування [2, с.371].

Зафіксовану людською свідомістю структуру типової ситуації в лінгвістиці позначають запозиченим з логіки терміном **“пропозиція”**. На мовному рівні пропозицію виражає предикативна одиниця — речення. Пропозиція може бути витлумачена як узагальнений абстрактний концепт, готова конструкція, створена мовою за тривалий період її розвитку для осмислення дійсності й висловлення думок. Відображаючи зміст денотативної ситуації в процесі спілкування мовець обирає із деякої сукупності концептуальних моделей ту, яка і структурує його думку.

Предикат, як і пропозиція, — спільні терміни логіки та лінгвістики. Предикат своїм внутрішнім змістом дає вказівку на зв'язок із учасниками ситуації і стисло представляє всю пропозицію (відповідно і ситуацію) та одночасно слугує технічним елементом, що поєднує окремі її складові. Предикат — центральний компонент семантики висловлення, він сповіщає про тип ситуації, її учасників та передбачає їхню кількість і якість [4, с.61]. Наприклад, дієслово **рубати** (*розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь гострим з розмаху* [7]) вимагає три компоненти: суб'єкт (хто), засіб (чим) та об'єкт (що). Також і дієслово **покривати** — *накривати, закривати зверху*: (хто), (чим), (що-небудь) [7]. **Фарбувати** позначає ту ж саму ситуацію, що й дієслово **покривати**, але один з об'єктів (чим) входить до семантики слова, отже залишаються лише два компоненти: (хто), (що). Проте можлива конкретизація фарбувального засобу: *Маляр фарбував акриловою фарбою вікно.*

Отже, статус предиката полягає в позначенні статичних властивостей і динамічних проявів предметних мовою об'єктів дійсності.

У сучасному багатоаспектному трактуванні речення розрізняють предикат пропозиції і предикат речення. Предикат пропозиції — це головний ознаковий конститутивний компонент абстрактної типової ситуації з типовими відношеннями між її елементами, позамовне поняття, пов'язане з мисленневою діяльністю. Він характеризує зміст певним чином структурованої думки, яка відображає предмети, явища, властивості та відношення між ними не в плані конкретики реальної дійсності, а як повторювані узагальнені уявлення про них. Предикати пропозиційних структур

присутні лише у свідомості мовця, проте відображені в мові через взаємозв'язок і взаємодію з певними класами слів, речень чи словосполучень. Унаслідок своєї віртуальної природи предикати пропозицій абстрактні й завуальовані, їх важко визначити, але вони формують вербальну структуру речення, представлені складним переплетінням граматичних і лексико-граматичних форм. Вітчизняні та зарубіжні дослідники синтаксису у спробах класифікувати семантичні (пропозиційні) предикати в аспекті найоб'єктивнішого відображення онтологічних властивостей дійсності засадничим принципом вважають поділ предикатів за ознакою статичності/динамічності. До статичних віднесено предикати: якості (*квіти червоні, дівчина сумна*), кількості (*полиць — три, цукру — десять кілограмів*), стану (*мені холодно, надворі темно*), статичних локативних відношень (*сніг лежить на землі*), статичних посесивних відношень (*я маю гроші*), компаративних відношень (*син вищий за батька*). Динамічні предикати — найбільший за обсягом клас предикатів: спричинення буття/небуття об'єктів (*будувати будинок, знищити місто*), спричинення якості (*побілити стіну, поранити ногу*), спричинення стану (*засмутити дівчину*), динамічних посесивних відношень (*товариш подарував книгу сестрі*), динамічних локативних відношень (*рибалки зсувають у воду човни*), предикати процесу (*книга друкується*), предикати діяльності (*він вчителює*), предикати переміщення (*студент пішов з аудиторії до бібліотеки*).

Предикат речення у функції присудка — це головний ознаковий компонент одиничної ситуації, прив'язаної до конкретного факту дійсності. Предикатне слово перебуває у подвійному зв'язку: за лексичною семантикою співвідноситься з

реальністю і водночас разом із непередикатними компонентами приховано відображає типові онтологічні (логічні) відношення. Пор.: *Пташка в`є гніздо; Письменник пише роман; Режисер знімає фільм; У трудовій діяльності людина кристалізує характер і виробляє світогляд.* Різні денотативні ситуації об`єднує спільна логічна структурна схема: *Суб`єкт творить об`єкт.*

Валентність є невід`ємною ознакою поняття “предикат”, її враховують у класифікації предикатів та у визначенні їхніх найістотніших характеристик. Л.Теньєр, який започаткував теорію дієслівної валентності, спираючись на вербоцентричну концепцію речення, увів поняття актантів (або їх ще називають аргументами) — учасників дії, які перебувають у певних відношеннях із дієслівним предикатом [6].

Предикат є організаційним та найголовнішим елементом речення. Сконденсовано відображаючи ситуацію він своїм значенням утворює навколо валентне поле і втягує в нього певну кількість іменних компонентів. Наприклад, дієслово **цвісти** вимагає один суб`єктний компонент і є одновалентним предикатом: *Яблуні цвітуть*; дієслово **читати** як двовалентний предикат — суб`єктний та об`єктний компоненти: *Студент читає книгу*; дієслово **класти** як тривалентний предикат — суб`єктний і два об`єктних компоненти: *Студент поклав книгу на стіл*; дієслово **перевозити** як чотиривалентний предикат — суб`єктний і три об`єктні компоненти: *Брат перевіз речі з Харкова до Києва*. Валентність предикатного слова визначається його потенційною здатністю сполучатися із непередикатними компонентами речення, відкривати певну кількість актантних позицій. У сучасній українській мові в межах

семантично елементарного простого речення виокремлюють шести-, п'яти-, чотири-, три-, дво- і одновалентні предикати [1, с.124].

Якщо предикат пропозиції характеризує узагальнену, абстрактну ситуацію, то предикат вербального рівня речення, де функціонують слова з їхніми лексико-семантичними значеннями і граматичними відношеннями, репрезентує одиничну конкретну ситуацію. Значення та потенційні можливості предикатної лексеми-присудка більш об'ємні й різноманітні порівняно з реалізованим у ній предикатом пропозиції. Предикатна лексема, з одного боку, своєю семантикою позначає факт дійсності, але сукупно з валентно залежними від неї компонентами вказує на семантичний тип предиката пропозиційної структури. З іншого боку — лексичне значення дієслова-предиката виявляє здатність приєднувати додаткові компоненти, не передбачені семантикою пропозиційного предиката, наприклад, обставини мети, причини, часу, місця, умови, способу дії тощо, що є потенційними з погляду граматичних особливостей дієслова як частини мови. Отже, валентності предикатного слова і предиката пропозиції хоч і пов'язані між собою, проте кількість компонентів пропозиційної і вербальної структури валентного поля не завжди збігається. Крім комплексу лексичних значень, на валентну потенцію предикатного слова впливає його віднесеність до певного граматичного розряду. Для предикатів-дієслів характерна більша в кількісному вимірі валентність порівняно з іншими частинами мови – прикметником, прислівником, числівником.

Семантична інтерпретація речень як мисленнєвого аналогу різноманітних ситуацій та правила перетворень глибинних структур на поверхневі привертають дедалі більшу увагу дослідників

синтаксису. Системне комплексне вивчення процесів вербалізації пропозиційних предикатів дає підстави зробити висновок про складний механізм взаємодії логіко-семантичної (пропозиційної), семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речення. У нових підходах до вивчення природи речення, які передбачають вирізнення кількох рівнів його змісту і структури, значення предиката, його валентнісних характеристик є основним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : Підручник- - К., Либідь, 1993. – 368 с.
2. Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики, 1972. — М.: Наука, 1973. — С.349 - 372.
3. Жоль К.К. Язык как практическое сознание (Философский анализ). — К.: Выща школа, 1990. — 238 с.
4. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. — М.: Наука, 1988. — 309 с.
5. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. — М.: Прогресс, 1988. — 654 с.
6. Tesniere L. Elements de syntaxe structurale. — Paris, 1959. — 670 p.
7. Словник української мови: В 11-ти тт. — К.: Наук. думка, 1970 – 1980.